

XX əsr Azərbaycan satirik ədəbiyyatında Gəncə mühitinin rolu

Təranə Verdiyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Gəncə Bölməsi
E-mail: tarana.verdiyeva.83@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə Əli Nəzmi Məmmədzadə yaradıcılığı əsasında XX əsrin əvvəllərində Gəncə şəhərinin ictimai-siyasi və mədəni mühiti araşdırılır. Göstərilir ki, bu dövrdə maarifçilik hərəkatı genişlənməmiş, Gəncə ölkənin mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi seçilmişdir.

Əli Nəzminin həyatı və fəaliyyəti qısa şəkildə təhlil olunaraq, onun "Molla Nəsrəddin" jurnalı və "Şərqi Rus" qəzeti ilə əməkdaşlığı, həmçinin Cəlil Məmmədquluzadə və Mirzə Ələkbər Sabir ənənələrinin davamçısı olması vurğulanır. Onun yaradıcılığında sosial ədalətsizlik, yoxsulluq, cəhalət, qadın hüquqları, mənəvi problemlər və dilin saflığı kimi mövzuların əsas yer tutduğu qeyd edilir.

Tədqiqat əsasən tarixi-ədəbi mənbələrə, o cümlədən Əli Nəzminin "Seçilmiş əsərləri", Firidun Hüseynov tədqiqatları, "Molla Nəsrəddin" jurnalının materialları və Azərbaycan tarixinə dair elmi ədəbiyyatlara əsaslanır.

Nəticə olaraq müəyyən edilir ki, Əli Nəzmi yaradıcılığı dövrün ictimai problemlərini əks etdirən mühüm ədəbi mənbədir və onun satiraları maarifçilik ideyalarının yayılmasına, cəmiyyətin tənqidi dərkinə və Azərbaycan satirik ədəbiyyatının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Beləliklə, xalq həyatı və məişətinin güzgüsünə çevrilmiş satiraları ilə "Molla Nəsrəddin" jurnalının səhifələrini bəzəyən Əli Nəzminin qələmində Gəncə dövrün və həyatın tələb etdiyi mövzularda öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Gəncə, Əli Nəzmi, Molla Nəsrəddin, satira, maarifpərvər

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.05.2026; qəbul edilib – 25.05.2026

The role of the Ganja environment in 20th-century Azerbaijani satirical literature

Tarana Verdiyeva

Doctor of Philosophy in Philology
Ganja Branch of ANAS
E-mail: tarana.verdiyeva.83@mail.ru

Abstract. The article examines the socio-political and cultural environment of the city of Ganja in the early twentieth century based on the works of Ali Nazmi Mammadzade. It is noted that during this period the enlightenment movement intensified significantly, and Ganja emerged as one of the most important cultural centers of the country.

The life and activities of the poet are briefly analyzed, highlighting his collaboration with the magazine Molla Nasreddin and the newspaper Shargi-Rus, as well as his role as a successor to the literary traditions of Jalil Mammadguluzadeh and Mirza Alakbar Sabir.

It is emphasized that the central themes of his творчество include social injustice, poverty, ignorance, women's rights, moral issues, and the preservation of linguistic purity. The study is based on historical and literary sources, including *Selected Works* of Ali Nazmi, the research of Firidun Huseynov, materials from *Molla Nasreddin*, and scholarly literature on the history of Azerbaijan.

The research concludes that the works of Ali Nazmi constitute an important literary source reflecting the social problems of the era, and that his satirical writings played a significant role in disseminating enlightenment ideas, shaping critical public consciousness, and advancing Azerbaijani satirical literature.

Keywords: Ganja, Ali Nazmi, Molla Nasreddin, satire, educator

Article history: received – 12.05.2026; accepted – 25.05.2026

Giriş / Introduction

XIX əsrin sonlarından başlayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik ideyaları geniş vüsət almış və maarifçilik hərəkatı canlanmışdır. XX əsrin birinci yarısı isə artıq maarif məsələlərinin müzakirəsi, bu istiqamətdə yeniliklərin yaranması kimi proseslərin daha çox təşəkkül tapdığı dövrdür. Həmin vaxtdan Azərbaycanda maarifçiliyin inkişafına təkan verən şərait və həmin şəraiti yaradan insanlar var idi.

Maarifçilik hərəkatının geniş yayıldığı bölgələr içərisində Gəncə xüsusilə seçilirdi. Gəncə XX əsrin əvvəllərində Bakıdan sonra Azərbaycanın mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən idi [1, s.94]. O dövrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən çox sayda məktəblər, mədrəsələr, kitabxana, xalq evləri, mətbəələr, klublar və s. kimi mədəni-maarif idarələri Gəncədə də vardı. Hətta XIX əsrin sonlarında ilk kütləvi kitabxanalardan biri 1868-ci ildə Gəncədə açılmışdır [11, s.210]. XX əsrin əvvəllərində isə Gəncədə artıq 7 məktəb (315 şagird təhsil alırdı), 2 mədrəsə (118 şagird təhsil alırdı) fəaliyyət göstərirdi [1, s.84].

XX əsrin əvvəllərində Gəncədə ədəbi mühitin formalaşmasında “Molla Nəsrəddin” jurnalının xidməti böyük idi. Jurnal Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Gəncədə də oxucular arasında geniş yayılırdı. Gəncədə hökm sürən feodal münasibətlərinin əleyhinə çıxan ziyalı nəslin Abdulla Tofiq Sur (1883-1912), Əli Razi (1886-1939), Mirzə Abbas Abbaszadə (1870-1920), Əli Nəzmi (1878-1946), Mirzə Məhəmməd Axundzadə (1875-1923), Cavad bəy Rəfibəyov (1890-1956) kimi nümayəndələri geriliyin aradan qaldırılmasını maarifin yayılmasında görürdülər. Bu dövrdə Gəncədə yaşayan açıq fikirli gənclər cəmiyyətdəki geriliyin, haqsızlığın, zərərli adətlərin yayılması ilə barışa bilmirdilər. Onların bir qismi çıxış yolunu tənqiddə görür, mövcud eybəcərlikləri gizli imzalarla mətbuatda dərc etdirirdilər.

Əsas hissə / Main part

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında satirik maarifçi ideyalı şair kimi tanınan Əli Nəzmi Məmmədzadə 1898-ci ildə Gəncə yaxınlığındakı Sərab kəndində anadan olmuşdur. Professor Firidun Hüseynovun tərtib etdiyi “Əli Nəzmi. Seçilmiş əsərləri” adlı kitabın “Xatirələr” başlığı ilə verilmiş hissəsində şairin həyatı başdan-ayağa öz əksini tapmışdır. Şair həyatının əsas məqamlarını müxtəlif başlıqlar altında qələmə almış və öz oxucusuna dəyərli bir mənbə yaratmışdır. Həmin sətirlərlə tanış olarkən Əli Nəzminin həyatı ilə yanaşı, o dövrdə baş vermiş mühüm tarixi hadisələri və Azərbaycan ədəbiyyatı, mətbuatı tarixində xüsusi yeri olan Məzrə Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nəmanzadə, Əliqulu Qəmküsar, Mirzə Ələkbər Sabir, Salman Mümtaz, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət və başqa görkəmli şəxsiyyətlərin fəaliyyəti və onların müxtəsər həyat yoluna da nəzər salmış oluruq.

Əli Nəzmi xatirələrində özünün doğum tarixi, ailəsinin vəziyyəti, çar ordusu generalının və erməni mülkədarının torpaqlarını əllərinə keçirmələri və bununla bağlı yoxsul kəndlinin vəziyyətinin daha da ağırlaşması, özünün təhsili, kənddəki işi, yoxsulluq ucbatından Buxaraya getməsi və oradakı vəziyyəti, ilk dəfə şeir yazması, daha sonra Səmərqənd şəhərinə getməsi,

evlənməsi, qəzetlərlə əməkdaşlığı, Əli Nəzminin həyatında mühüm rol oynayan, onun fəaliyyətinə təkan verən görkəmli ziyalılarla görüşlərindən yazmışdır. Şair anadan olduğu tarixi belə göstərir:

*Qoy qalsın tarixim yadigar sizdə,
Bir min səkkiz yüz yetmiş səkkizdə,
Bir yoxsul külfətdə, bu kənddə həmə
Gəldim qəm çəkməkçin bu dünyaya mən!* [2, s.5]

Əli Nəzmi bu şeiri ilə, eyni zamanda həyatından narazılığını da əks etdirir. Şair “Gəldim qəm çəkməkçin bu dünyaya mən” deməklə, həyatın acı üzünü kiçik yaşlarından daddığını göstərir. Buna səbəb isə Əlinin ailəsinin həddindən artıq yoxsul olması idi. Məhz bu yoxsulluq onu öz yurdundan didərgin salır və Əli 1898-ci ilin may ayında Buxaraya, daha sonra isə Səmərqənd şəhərinə gedərək, orada tacir dükanlarında şagirdlik edir. Əli Nəzmi ilk təhsilini Gəncədə mollalardan alsa da, sonralar Orta Asiyada olarkən, rus dili və mədəniyyətini öyrənir və şeir yazmağa maraq göstərir [3, s.5]. Elə ilk şeirini də Buxarada olarkən kənddəki dostunun məktubuna cavab olaraq yazır:

*“Salam ola sənə, ey cism içrə can əxəvi!
Məni çıxarma yadından, aman-aman, əxəvi!”* [10, s.405]

Əli Nəzmi Vətənə qayıtdıqdan sonra Azərbaycan mətbuatının müjdəçisi olan və şairin özünün dediyi kimi “zölmətsərədə nuri-beyza” olan, “millət dərindən müdava eyləyən” [10; 27, 28] “Şərqi Rus” qəzetində və Cəlil Məmmədquluzadə dediyi kimi, “Demokratik mətbuatın klassik nümunəsi” [4, s.673] olan “Molla Nəsrəddin” jurnalında maarifpərvər yazıları ilə fəal iştirak edir. Əli Nəzmi Cəlil Məmmədquluzadə kimi böyük ədiblərin axtardığı əsl “Molla Nəsrəddin” şairi olur. Dahi Mirzə Ələkbər Sabirin davamçısına çevrilir. Jurnalın ilk nəşr olunduğu illərdən başlayaraq, bağlanması qədər onunla əməkdaşlığını kəsmir və əsl ziyalı maarifpərvər şair kimi daim xalqın mənafeyini, onun hüququnu, mövqə və düşüncəsini dəstəkləyən əsərlər yaradır, eyni zamanda gənclərin təlim tərbiyəsinin təkmilləşdirilməsi, keyfiyyətinin yüksəldilməsi uğrunda səmərəli işlər görür.

Əli Nəzmi yaradıcılığında Vətən dərdi, ədalətsizlik, istismara məruz qalan yoxsul kəndlilərin, eyni zamanda köləliyə məhkum olunmuş, azadlığı əlindən alınmış qadınların acınacaqlı həyatına olan ürək yağısı hiss olunur.

Əli Nəzminin yaradıcılıq məhsulu olan satiralarında, məqalə və felyetonlarında Gəncə həyatı, şəhərdə baş verən hadisələr öz əksini tapmışdır. Həmin dövrdə Gəncədə hökm sürən mürtəce adət-ənənələr, ədalətsizlik, saxtakarlıq, oğurluq, quldurluq və s. xoşagəlməz hallar tənqid olunur.

Əli Nəzminin 1909-cu ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 50-ci nömrəsində “Kefsiz” imzası ilə yazdığı “Tərifli Gəncə” adlı satirasında Gəncədə şəxsiqərəzlik edən hiyləgər adamlar tənqid edilir.

*Olmuş indi mühərririn anan,
Fikri ifsad, məsləki xuliqan,
Mərhəbə, ay can, mərhəbə, ay can,
Nə deyim ki, qərəzşüarın var,
Mərhəbə Gəncə, mərhəbə Gəncə!* [5, c.3, s.465]

Şair “fikri ifsad” deyərkən, insanlar arasında fəsad yayan, özünün dili ilə desək, məsləki “xuliqan” olanları nəzərdə tutur.

Əli Nəzminin Molla Nəsrəddin jurnalının 1911-ci il 23-cü nömrəsində “Tut-bit” imzası ilə nəşr olunmuş “Bəxtəvər Gəncə” adlı satirik şeirində də Gəncədəki şairi narahat edən vəziyyət oxucuya çatdırılır. Əli Nəzmi şeirin əvvəlində “Nə dərdin var sənin, Gəncə? Səfalı, güllü bağın var” [6, c.4, s.364], – deyərək Gəncəni tərif edir, təbiət nemətlərini sayır. Onlarla müqayisədə əhali

arasında maarifin, təhsilin bir tük qədər xəfif, keçəri, cəhalətin isə dağ boyda olduğunu göstərir. Şair üçüncü bənddə insana xas olan hümmət, şücaət, qeyrət kimi yaxşı xüsusiyyətləri sadalayır, son sətirdə isə bütün bunları qolçomaqlara aid edərək, güclü satira yaradır. Şeirdən aydın görünür ki, həmin dövrdə baş verən müharibə, inqilab, erməni-müsəlman davaları, ölkə daxilindəki çaxnaşmalar və s. kimi cəmiyyətə mənfi təsir edən hadisələr nəticəsində hər yerdə olduğu kimi, Gəncədə də əhali arasında baş qaldırmış özbaşınalıq, hərcmərclik, qoçubazlıq şairi çox narahat edirdi.

Əli Nəzminin Gəncədə hökm sürən vəziyyətdən narahatlığı 1909-cu ildə “Zənbur” jurnalında nəşr olunmuş “Viran görürəm” şeirində xüsusilə diqqəti cəlb edir. Şair bu satirasında hər bəndin sonunda “Baxıram hər tərəfə işləri viran görürəm”, – deyərək öz təəssüfünü izhar edir.

*Aləmi Gəncədə nadanları sədri məclis,
Elmsiz firqəni varlı, qələm əhlin müflis,
Ürəfanı, üdəbanı belə heyran görürəm,
Baxıram hər tərəfə, işləri viran görürəm.* [10, s.128]

Əli Nəzmi insanlarda mədəniyyətə, maarifə, məktəbə olan laqeydliyi nəzərə çatdırır və sonda bütün çatışmazlıqları sadalayaraq, “Əlqərəz, işlərimiz məskərəyə şayandır” [10, s.129], – deyib şeiri tamamlayır.

Əli Nəzmi yaradıcılığında azadlıq, ədalət, bərabərlik ideyaları mühüm yer tutur. Ədibin maarifə, təhsilə verdiyi önəmin əsas səbəbi məhz söz, fikir və şəxsiyyət azadlığının bərpası idi. Çünki buna ancaq mükəmməl biliklə nail olmaq olardı. Lakin çox təəssüf ki, həmin dövrdə irticanın əziyyətinə və ədalətsizliyinə məhz cəmiyyətə lazım olan savadlı, bilikli ziyalılar tuş gəlirdi. Elə buna görə də, xüsusilə 1905-1907-ci il inqilabının məğlubiyyətindən sonra Əli Nəzmi professor Firidun Hüseynovun dediyi kimi, “öz kəskin satira qələmini irticaya qarşı çevirdi. ...zəmanəsindəki qeyri-bərabər, dözülməz həyat tərzini, hərcmərcliyi, ədalətsizliyi ustalıqla, həm də realistcəsinə tənqid etməyə başladı” [3, s.198, 199]. Bu baxımdan şairin Gəncənin görkəmli ziyalısı Mirzə Məhəmməd Hatifin sürgün olunması münasibətilə yazdığı “Zindan”, yenə Mirzə Məhəmmədin sürgündə olduğu zaman Tehrandan yazdığı “Nələr çəkdim bu qürbətdə, əzizim!” mətləli şeirinə cavab olaraq yazdığı “Əşəri-məhzunanə” şeirləri ədalətsiz, zalım irticaya qarşı yazılmışdır. Bu qəbildən olan 1908-ci ildə qələmə aldığı və

*Yoxdur ümidim qara iqbalımız
Parlaya, pərtövlənə bu halımız,
Çünki cəhanı бүriyüb irtica,
Söylədim hürriyyətə mən “əlvida”.* [10, s.70]

– söylədiyi “Əlvida” satirası da diqqətəlayiqdir.

Əli Nəzmi 1924-cü ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1-ci nömrəsində “Kefsiz” imzası ilə nəşr etdirdiyi “Şəm və pərvanə” şeirində Gəncə əhalisinin meyخانəyə, şəraba meyil etməsindən və bunun xoşagəlməz nəticələrindən şikayətlənir. Şərabın əvvəlki yaxşı vəziyyəti, vərdisləri dəyişib xarab etdiyini söyləyir. İndi Gəncədə alim də, müəllim də şərabın təsirindən bihuşdur deyir və “Gəncəni meyخانə, şərab etdi xərab!” [7, c.6, s. 383], – söyləyərək mollaya, yəni Molla Nəsrəddinə müraciət edir.

Əli Nəzmini Gəncədə məmnun etməyən başqa bir hal da qumarbazlığın çox olması idi. Bu vəziyyət cəmiyyətdəki problemlərin daha da qabarmasına səbəb olsa da, insanların qumarxanalara meyil etməsindən şikayət edir. Əli Nəzminin “Qismət imiş” adlı satirasında bu mövzu öz əksini tapmışdır. Şeirdə Əli Nəzmi detkomun (uşaq problemləri ilə maraqlanan komitə) Gəncədə işvəli qızların işlədiyi bir qumarxana açdığını söyləyir. Şair yazır ki, qumarbazlar evlərini, var dövlətlərini itirmək, ailələrini ac qoymaq bahasına da olsa, qumarxanaya meyil edir.

*Qoy satılsın ev, eşik, təknə, səbət Gəncədə də,
Etdi detkom mədəni bir hərəkət Gəncədə də.*

Başqa bir bənddə isə:

*Ölməz ac qalsa da, Məsumə, Sədət Gəncədə də,
Etdi detkom mədəni bir hərəkət Gəncədə də. [9, c.7, s.93]*

Əli Nəzmi hər bəndin sonunda uşaq problemləri ilə məşğul olan bir idarənin qumarxana açmasının mədəni hərəkət olduğunu söyləyərək kinayəli gülüş yaradır.

Əli Nəzminin yuxarıda qeyd etdiyimiz “Şəm və pərvanə” şeirində meyخانədə badələri dolduranların erməni əsilli olduqlarını dediyi kimi, bu şeirində də güman edirik ki, elə həmin dövrdə şəhərdə qumarxana açan detkomun rəhbərliyində də qeyri-millətdən olan insanlar varmış. Və onlar millətə zərər vermək, cəmiyyətdə acınacaqlı vəziyyət yaratmaq üçün belə işlərlə məşğul olmuşlar.

Müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı böyük ədib və ziyalılarımızın fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri olan dilin saflığının qorunması məsələsi Əli Nəzmi yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Şair “Molla Nəsrəddin” jurnalında nəşr edilmiş “Dil məsələsi” adlı şeirində bəzi ərəb-fars dillərindən gələn alınma sözləri və onların türk dilində qarşılığını göstərərək “Şeir yazdıqda türkcəyi gözədik” [8, c.5, s.629], – deyib yazarları dilin saflığını gözləməyə çağırır:

*Dil var ikən, gəlin “lisan” deməyək,
Döndərib farscaya “zəban” deməyək. [8, c.5, s.629]*

Şair bir qafiye düzəltmək və ya rədif uğrunda belə olsa, alınma sözlərdən uzaq olmağa çağırır.

Əli Nəzmi Məmməd zadə yaradıcılığına nəzər salmaqla, təkcə bir şairin həyat və ədəbi fəaliyyətini deyil, həm də onun yaşadığı dövrün ictimai-siyasi, mədəni və mənəvi mənzərəsini dolğun şəkildə dərk etmək mümkündür. Onun əsərləri əsasən Gəncə mühitində baş verən hadisələrin, cəmiyyətin problemlərinin və ziyalı təbəqənin mübarizəsinin bədii salnaməsi kimi çıxış edir.

Əli Nəzmi cəmiyyətin nöqsanlarını sadəcə ifşa etmək məqsədi güdməmiş, əksinə, satiranı bir tərbiyə və maarif vasitəsinə çevirmişdir. O, mənfilikləri məsxərə obyektinə çevirməklə oxucunu güldürmək deyil, düşündürmək, onu yanlış yoldan çəkəndirmək və düzgün ictimai mövqe formalaşdırmaq niyyəti daşmışdır. Bu xüsusiyyət onun yaradıcılığını dövrünün digər satirik nümunələrindən fərqləndirən əsas cəhətlərdəndir.

Şairin Molla Nəsrəddin jurnalı və Şərqi Rus qəzeti ilə əməkdaşlığı onun maarifçi ideyalarının geniş kütlələrə çatdırılmasında mühüm rol oynamış, eyni zamanda Mirzə Ələkbər Sabir və Cəlil Məmmədquluzadə kimi görkəmli ədiblərin satirik əənələrinin davam etdirilməsinə zəmin yaratmışdır.

Əli Nəzminin yaradıcılığında qaldırılan əsas mövzular – sosial ədalətsizlik, yoxsulluq, cəhalətə qarşı mübarizə, qadın azadlığı, milli dilin qorunması və ümumbəşəri azadlıq ideyaları – yalnız bədii-estetik dəyər daşımır, həm də dərin ictimai məzmun kəsb edir. Bu mövzular vasitəsilə şair dövrün ziddiyyətlərini üzə çıxarmış, xalqın sosial problemlərinə güzgü tutmuş və cəmiyyətin islahına xidmət edən ideyalar irəli sürmüşdür.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, Əli Nəzmi Məmməd zadənin yaradıcılığının tədqiqi onun fərdi dünyagörüşünü və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaqla yanaşı, eyni zamanda XX əsr Azərbaycan satirik ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə, dövrün ictimai gerçəkliklərini daha dərinləndirən anlamağa imkan verir. Bu irs, müasir dövrdə də, aktuallığını qoruyaraq, cəmiyyətin mənəvi saflaşması, maariflənməsi və milli dəyərlərin qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat / References

1. Gəncə (tarixi очерк) / Red. heyəti. M.Ə.İsmayılov, F.M.Əliyev, A.Ə.Məmmədov və b. – Bakı: Elm, 1994, 152 s.
2. Hüseynov F. Əli Nəzmi / F.Hüseynov. – Bakı: Gənclik, 1970, 204 s.
3. Hüseynov F. “Molla Nəsrəddin” və molla nəsrəddinçilər / F.Hüseynov. – Bakı: Yazıçı, 1986, 280 s.
4. Məmmədquluzadə C. Felyetonlar, məqalələr, xatirələr, məktublar / tərt. ed. Ə.Mirəhmədov; red. A.Zamanov, S.Əmirov / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1961, 1020 s.
5. “Molla Nəsrəddin” (satirik jurnal): [10 cildə] / red. İ.Həbibbəyli, T.Kərimli [ön söz]; [burax məsul S.İsmayılova; dizayn Z.Abbasov; baş red. G.Cəfərova]. – Bakı: Şərq-Qərb, c.3 (1909-1910), 2017, 647 s.
6. “Molla Nəsrəddin” (satirik jurnal): [10 cildə] / red. İ.Həbibbəyli, T.Kərimli; [buraxılışa məsul S.İsmayılova; dizayn Z.Abbasov; baş red. G.Cəfərova]. Bakı: Şərq-Qərb, c.4 (1910-1913), 2017, 644 s.
7. “Molla Nəsrəddin” (satirik jurnal): [10 cildə] / Red. İ.Həbibbəyli, T.Kərimli. – Bakı: Şərq-Qərb, c.6 (1921-1924), 2018, 680 s.
8. “Molla Nəsrəddin” [8 cildə] / Transliterasiya ed. və çapa haz.: E.Qasımova, Ə.Hüseynov. – Bakı: Çinar-çap, c.5 (1917, 1921-1924), 2009, 892 s.
9. Molla Nəsrəddin: [8 cildə] / Transliterasiya ed. və çapa haz.: Ə.Hüseynov. – Bakı: Çinar-çap, c.7 (1927-1928), 2010, 836 s.
10. Nəzmi Ə. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed. və ön sözün müəll. F.Hüseynov; red. E.Qasımova / Ə.Nəzmi. – Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 544 s.
11. Nuriyeva İ. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin əvvəllərinədək). Ali məktəblər üçün dərslik / İ.Nuriyeva. – Bakı: Mütərcim, 2015, 336 s.